

נישואי-חוץ ויחסי עדות: קהילת רומא במאה הט"ז

קנת סטאו

א. הקהילה היהודית ברומא כחברה רב-עדתית

יהודי רומא קלטו במאה הט"ז מהגרים יהודים שבאו מספרד, מפרובאנס, מאשכנז ומסיציליה. קליטה חברתית של מהגרים מהווה בעיה קשה בכל חברה, במיוחד במפגש שבין המהגרים למקומיים, ובמבט ראשון מצטיירת תמונה של סכסוכים מתמשכים ביניהם. השאלה היא, האם תמונה זו נכונה? כך לדוגמה, הסכסוכים הרבים שהיו בין בתי-הכנסת השונים ברומא מעידים לכאורה על מאבקים אישיים או קבוצתיים שהיו במישור העדתי. דוגמה אחרת, היו מאבקים פוליטיים בקהילת רומא, ותוכנם בפירוט ובדיוק אינו ידוע, מכל מקום הם נסתיימו בחוקי היסוד (הקאפיטולי) המפורסמים, שהכין הבנקאי דניאל דה-פיסה בשנת 1524. חוקים אלה קבעו, בין היתר, חלוקה שווה בייצוג בועד הקהילה בין האיטלקים ל'אולטראמונטנים' (בני העדות האחרות).¹ מה מלמדות דוגמאות אלו על היחסים העדתיים בקהילת רומא? אמנם בסכסוכים מאוחרים יותר בקהילה זו, במאה הט"ז, שנשאו אופי הלכתי, התחלקו קולות הרבנים לפי קווים עדתיים. גם בקהילת ורונה, שבצפון איטליה, מצא הרוב האשכנזי את עצמו עומד תכופות מול גוש המורכב מאיטלקים ומאחרים. ואילו בונציה, בתי-הכנסת של האשכנזים מזה והלבאנטינים והפרנגטינים (ספרדים) מזה תיפקדו בפועל כשתי קהילות נפרדות. גם באנקונה כך היה המצב הקהילתי.² יש סבורים שמצב דומה שרר ברומא, לפחות עד שנת 1524, אולם ככל הנראה אין זה נכון. המלה *communitas* (קהילה), המופיעה במספר תעודות, אין פירושה קהילה במשמע של יחידה פוליטית מובחנת, אלא — בית-כנסת. ואכן סוג הפריבילגיות שזכו בהן הגופים האלה היה מוגבל ביותר והתאים לבית-כנסת ולא לקהילה.³

פירוט הפניות הביבליוגרפיות — בסוף המאמר.

- 1 ראה: מילאנו, רומא; מילאנו, גטו, עמ' 177-178.
- 2 ראה: רביד; סטאו, עמ' 29-32.
- 3 ראה: טואף, היהודים, עמ' 252-254; אספוסטו, עמ' 157, 174, 179, 184, 188. ספק אם יש להתייחס ברצינות לסיפורו של אבן ורגא, עמ' 123-124, שלפיו ביקשו יהודי רומא לגרש את הספרדים — על כך ראה: בונפיל, היהודים, עמ' 55. זאת, למרות דברי טואף, היהודים, עמ' 249. ראה גם: אינפסורה, עמ' 288; שולוס, עמ' 62.

כל קבוצה יהודית שאפה, כמוכן מאליו, לביטוי קבוצתי הולם את נוסח התפילות המקובל עליה, וביטוי זה התממש במסגרת בית־הכנסת. יתרה מזו, בית־הכנסת שימש מוקד לכוח פוליטי (אמנם מזערי) בעבור אותם חברים בקהילה שלא זכו לכבוד פוליטי אחר, במיוחד אם לא זכו להיות נציגים בועד הקהילה. תפקיד דומה מילאה החברות בחברות (חברות) למיניהן, בעיקר בחברה לגמילות חסדים, שבה התארגנו החברים וחילקו את התפקידים על בסיס של השתייכות לעדה האיטלקית או האולטראמונטנית.

עם זאת, התבוננות מוקפדת במתחים אלו מלמדת, כי יסודם לא בחלוקה עדתית (אתנית) ממש. יהודי סיציליה, שהיו ודאי קבוצה בעלת אופי ייחודי, נכללו ברומא בין קבוצת האיטלקים. הסכסוך האמיתי היחיד בין קבוצות מוצא שונות בקהילות רומא, שיש לו זיקה לענייננו, היה בין בתי־הכנסת של האראגונים ושל הקאסטיליאנים. כלומר סכסוך בין שתי קבוצות ספרדיות ולא בין שתי עדות שונות. גם הסיבה לאיחוד בין בתי־הכנסת של הצרפתים ושל הקאסטיליאנים אינה ברורה כלל. אשר לסכסוכים בין רבנים,⁴ החלוקה האתנית, ככיכול, ביניהם מסתברת משום שהיה זה מאבק על סמכות ההוראה ועל היכולת לקבוע מנהגים והלכות לפי מסורת זו או זו. אשר למצב הקהילתי בוונציה ובאנקונה, יש לזכור שהלבאנטינים־ספרדים בקהילות אלה היו רובם ככולם אנוסים לשעבר, והיה הבדל גדול בין ספרדים יהודים לכל דבר — כפי שהיה בדרך־כלל ברומא — ובין ספרדים שחזרו ליהדות מן הנצרות. טיפתו תרבות ייחודית ונזהרו ממגע עם שאר היהודים.

די בנתונים שהובאו לעיל כדי להעמיד בספק את התזה הרואה מחלוקת ממושכת בין העדות,⁵ בעיקר ברומא עקב גירוש ספרד. זאת ועוד, ברשימות החברים של בתי־הכנסת השונים ברומא נמצא מדי פעם אי־בהירות רבה בבואנו לאבחן את מוצאם העדתי.⁶ לדוגמה, אנשים בעלי שם־המשפחה חכים רשומים כחברים הן בבית־הכנסת הסיציליאני והן בזה הקאסטיליאני. כמו כן צאצאי משפחת טריפולסי, שרשמו את עצמם כספרדים, נמצאו בסיציליה כבר בראשית המאה ה־17, אולם כנראה לא הגיעו לרומא, כפי שסבורים, ישר מצפון־אפריקה. ככלל ספק אם הם הגיעו מצפון־אפריקה, אף כי כמה מצאצאי משפחה זו כגנולי רשמו כן את מוצאם. ראייה טובה לאי־הבהירות בהשתייכות האתנית מהווה הדרישה מן הנרשמים לחברת הגמ"ח ברומא בשנת 1571

4 על הסכסוך בין האראגונים לקאסטיליאנים — ראה: שורצפוקס. האיחוד בין הצרפתים לקאסטיליאנים — ראה: טואף, היהודים, עמ' 251; סרמוניטה. סכסוכים בין רבנים — ראה: בונפיל, הרבנות, עמ' 71-73, 116-122.

5 ראה: טואף, גטו, עמ' 14.

6 אסיק, F.2, l.2, ff.24v, 25v, 30r, 92v-93r, 105v; F.2, l. 3f. 64v F.2, l. 4ff. 78, 79, 80r, 81v; F.3, l.2, ff.20r-21r, 30r; 45r, 47-48r; F.7, l.1, f.113r.; F.9, l.1, ff.48v, 57r; F.9, l.2, f.17r, 22v.; F.11, l.3, ff.64-65r, 61-63r, 70v-71r; F.11, l.3, f.63v; F.11, l.4, ff.41v-43v; F.12, l.1, ff.25r, 33r, 50r, 76r, 110v

7 ראה: אשחור, עמ' 242-243.

לבחור ולרשום את זהותם העדתית אחת ולתמיד.⁸ הכוונה היתה לזהות שביקשו החברים לייחס לעצמם, שכנראה היתה מורכבת מגורמים שונים, לא רק אתניים-עדתיים.

דבריי אלה אינם באים להתכחש לתפקיד שמילא המוצא העדתי, במקרים מסויימים, בחיי היהודים ברומא, או באיטליה, אלא להטיל ספק במרכזיות של הבט זה ובהשלכות שהיו לו על חייהם. אם לא נצמצם את ראייתנו לתיפקודם של מוסדות הציבור ונתבונן גם בחיי הפרט, יתברר כי ברומא, ואולי במקומות נוספים באיטליה, הנטייה להתבצרות עדתית, במידה שהיתה קיימת, פינתה את הדרך לנטייה הפוכה, למיזוג העדות, כבר בעשור הרביעי של המאה ה"ז. כדי לכדוק זאת, נבחן להלן במיוחד את דפוסי הנישואין מבחינה עדתית ברומא בתקופה הנדונה.

ליהודי רומא היה עניין מוגבל באיסטראטגיות של נישואין, כלומר תכנון והכוונה של שידוכים — marital strategies. יהודים אמידים ביקשו כמובן להשתדך עם יהודים אמידים מבני חוגם או עם בני רבנים. אולם אין אנו מוצאים תופעה של משפחות מיוחדות המשתדכות בקביעות עם משפחות מיוחדות דומות, או אפילו עם צאצאי חברים באותו בית-כנסת בלבד. ככל הנראה, גם הסיציליאנים ויתרו על נוהגם העתיק להשתדך עם דודנים.⁹ כך, לדוגמה, במשך התקופה הנדונה התחתנו בני משפחת ריניאנו (במדינת האפיפור) עם בני המשפחות: פלסטרינה, טדסקי, דה-פיסה, סולמונה, אוורסה, מרואן-פרנצ'סי, לאטס וקורקוס — כלומר עם מיגוון של בני כל העדות. חיזוק לנטייה זו בא מהנוהג של בני רומא לכבד את רצונם של שני בני הזוג, שהיו אמורים להסדר זה עם זו ולחוש מידה של חיבה זה לזו. יותר משטר חיתון אחד בוטל, בנימוק: 'שבני הזוג לא התייחסו יפה זה לזו' ('non si amano e non si vonno bene').¹⁰ לכן לא היתה מניעה שהדגם של משפחת ריניאנו, היינו השתדכות עם בני משפחות רבות מעדות שונות, לא היה תופעה יחידה בסוגה אלא נוהג שהתקיים גם במשפחות אחרות.

ב. הנישואין הבין-עדתיים כמודד

אכן שיעור הנישואין הבין-עדתיים (outmarriages, או נישואי-חוץ) ברומא לא היה נמוך יחסית, במיוחד אם נביא בחשבון שזו חברה האמורה להיות כה מסוכסכת במישור העדתי. גורם נוסף, המקשה גם כן על ריבוי נישואי-חוץ, הוא שהיהודים ממוצא איטלקי ברומא באותה תקופה היוו לפחות 50% מאוכלוסיית הקהילה בעיר

8 ראה: טואף, גטו, עמ' 61, 64-72: 'חייב כל זקן להזמין כל אנשי חברתו ולדרוש כיצד רוצה [כל אחד] להתייצב בחברה, אם בשם איטליאנו או בשם טראמונטאנו'.

9 ראה: ברסק, עמ' 187-193.

10 אס"ק, f.34, I.1, F12.

וייתכן שהאחוז היה עוד גבוה יותר. בשנת 1571 (אם לא קודם לכן) רק 26% מכלל יהודי רומא היו מוכנים להזדהות כלא-איטלקים.¹¹ פירוש הדבר הוא, שהמאגר של בני-זוג בכוח ממוצא יהודי איטלקי היה גבוה יחסית, ועל-כן הנטייה להמוגמיה היתה צריכה להתגבר. כמו כן, בדרך-כלל לא היתה ברומא סיבה חברתית, כלכלית או חינוכית ליהודים ממוצא איטלקי (וגם לא-איטלקים) לחפש בני-זוג מחוץ לעדתם. בונציה, לדוגמה, חלק ניכר מהיהודים הספרדים היו סוחרים אמידים, ולעומת זאת חלק ניכר מהאשכנזים ומהיהודים האיטלקים היו בנקאים בסימן של ירידה. לעומת זאת ברומא לא היתה חלוקה כזאת. בשנת 1536, למשל, היתה ההשתייכות העדתית של הבנקאים היהודים ברומא, כדלקמן: 10 ממוצא איטלקי, 9 מעדות אחרות, 3 — שזהותם אינה ידועה.¹² כלומר התפלגות עדתית כמעט שווה. פירוט ההשתייכות מובא להלן:

איטלקים	אולטראמונטנים	ללא זהות מדוייקת
בנימין לוקולו	יצחק גיוסו	שלמה אלביזי
שלמה מפיסה	מנחם קורדון	יעקב בן דניאל
אנג'לו מרוסיטה	דוד פיגו	משה בן יחיאל
אנג'לו סקאצוקיו	דוד רם	
ר' מסוד	מנחם טרטליה	
משה טוסו	יהושע קורקוס	
שבתי מפונדי	אנג'לו דה-רוהט (רוגט)	
בנימין מבנפרי	שלמה צרפתי	
שלמה הרופא		

יהודי רומא היו על-פי רוב סוחרים וחנוונים בקנה-מידה קטן; יזמים ובעלי-מלאכה — מקצועות שאיפיינו זה מכבר לא רק את יהודי רומא אלא גם יהודים סיציליאנים וספרדים.¹³

ייתכן שהתפלגות עדתית זאת מסבירה מדוע נישואי-חוץ בקרב יהודי רומא התקיימו לראשונה בין בני-זוג מן השכבות המכובדות, כגון בני המשפחות פייאטילי (איטלקי) ופיגו (ספרדי) בשנת 1538, וכן בין דה-פיסה (איטלקי) ודה-אוורסה (ספרדי) בשנת 1557.¹⁴ בשני השידוכים האלה מילא תפקיד לא רק רצון ההורים אלא גם רצון בני-הזוג. במקרה הראשון הנישואין החזיקו מעמד תקופה ארוכה. במקרה השני — הבחורה מרדה בכחירת אביה (אמנם לאחר מותו) והצליחה להשתחרר מן השידוך.

11 ראה: טואף, גטו, עמ' 38. אך הוא טעה במקצת: ישנם 287 ולא 278 איטלקים, 101 אולטראמונטנים ולא 110.

12 אסי' F.11, 1.1, f.17v.

13 ראה: גאמפל, עמ' 49-22; אשור, עמ' 231-238.

14 אסי' F.12, 1.1, f.34, F.11, 1.2, f.78r.

ג. שיעור נישואי-החוף בקרב יהודי רומא

מספרם של נישואי-החוף בקרב יהודי רומא גדל, למרות הגורמים שהיו אמורים להפחית את שיעורם, ובמאה ה־17 שיעור זה לא היה נמוך, כפי שמלמדת הטבלה הבאה. מסקנה זו מבוססת על נתונים מ־230 זוגות נשואים, שאמנם הם רק כ־40% מכלל הנישואים שנרשמו בספרי הנוטריונים היהודים ברומא,¹⁵ במשך כמאה שנה, בין 1536 ל־1633, ועל־כן אין להסיק מנתונים אלה מסקנות סופיות. אולם כיוון שרוב בני־הזוג הנדונים הם ממשפחות ידועות (לאו דווקא משפחות חשובות או בעלי אמצעים), יש מקום להניח שנישואין אלה מייצגים את התמונה הכללית בקהילה באותה תקופה. הנתונים מובאים בטבלה הבאה:

נישואין של גברים יהודים ברומא, 1536-1633

נישואי-החוף באחוזים		מספר נישואי-החוף		סה"כ מספר הנישואין		
בין כלל החתנים האיטלקים	בין כלל החתנים	מכלל החתנים הלא איטלקים	מכלל החתנים האיטלקים	של חתנים איטלקים	של כלל החתנים	
16.6	22.2	2	2	12	18	1546-1536
13.0	24.1	4	3	23	29	1555-1546
19.2	16.6	*	5	26	30	1565-1556
14.2	22.7	3	2	2	22	1575-1566
19.2	20.0	8	10	52	80	1585-1576
—	—	—	—	—	—	* 1595-1586
21.4	33.3	8	9	42	51	** 1633-1596

* אין נתונים
** פרק־זמן ארוך יותר, בשל נתונים לקויים.

לפי הטבלה, אחוז החתנים היהודים האיטלקים שנישאו בנישואי-חוף אינו קטן, והוא ודאי גדול ממה שהיה אולי אפשר לצפות.¹⁶ הגורם של הומוגמיה היה צריך להניב אחוז נמוך למדי של נישואי-חוף בקרב האיטלקים אך נראה כי ברומא במאה ה־17, גברים איטלקים במספר שהלך וגדל עם הזמן היו מוכנים לשאת נשים ממוצא לא-

15 ספרי הנוטריונים שמורים באס"ק.

16 אפילו נניח שנפלה כאן טעות, היא כלפי מטה, מכיוון שהתייחסתי לנישואין שבהם הזהות של לפחות אחד מבני הזוג לא היתה ידועה כנישואי-פנים (inmarriage). אבל אין ספק שמספר מסויים מנישואין אלה היו נישואי-חוף, דבר שהיה מעלה את האחוז של אלה.

איטלקי. עד כדי כך, שניתן להעלות על הדעת כי כור ההיתוך ברומא היה גורם משפיע יותר מאשר החיכוכים הבין-עדתיים. אין תימה לכן, ששיעורי נישואי-החוך ברומא דומים לאלה שבמדינת ישראל — גם היא כידוע כור היתוך חברתי — בשנות 1946-1983, אחוזים שנעו בממוצע לחתנים מכל העדות בין 8.85% (1946) לממוצע של 22.4% (1983).¹⁷

מסקנה זאת מקבלת חיזוק מהעובדה, שגדל גם מספר הנישואין בין באי בתי-הכנסת השונים ברומא, כגון הקאסטיליאנים והקאטאלנים, או האיטלקים והסיציליאנים, כאשר לכל אחד מבניה-הזוג היה רקע תרבותי מיוחד לו. יתר-על-כן, מספר אבסולוטי גדול יותר של לא-איטלקים, מכל העדות, התחתן בנישואי-חוך מאשר איטלקים, למרות האחוז הקטן יחסית של יהודים אלה מכלל האוכלוסייה היהודית ברומא. היה זה נדיר שיהודים צרפתיים או אשכנזים בחרו בני-זוג מקרב עדתם. עם זאת יש להודות, סך-הכל של נישואין בין לא-איטלקים במדגם שלנו קטן מכדי להסיק שיהודים אלה, כמו רוב קבוצות המהגרים בכל התקופות, היו להוטים להתערב עם המקומיים. בכל זאת עובדה היא, שלכל המאוחר מאמצע המאה ה-17 ואילך אימצו יהודי רומא טופס אחיד של שטר חיתון, שאומץ על-ידי יהודים מכל העדות, פרט למקרים בודדים שבהם דרש אחד הצדדים בפירוש להשתמש בשטר נוסח איטלקי או ספרדי. אמנם השימוש בטופס אחיד משמט מידי ההיסטוריון כלי מצויין לקביעת הזהות העדתית של בניה-הזוג, אולם קיומו של הטופס — כמו גם הרישום הבלעדי אצל נוטריון יהודי (במקרה איטלקי ונשוי לספרדייה) — מחזק את הרושם שברומא כאותו זמן היו בני העדות השונות מוכנים יותר להתמזג מאשר להתפלג.

לסיום — החיכוכים הבין-עדתיים ברומא היו במקרה הרע מקור לחשדות בזולת ולמשקעים, ובמקרה הטוב מוקד לזהות ליטורגית ולגאווה בשורשים התרבותיים. מלבד בתי-הכנסת, העדה ברומא זכתה לחשיבות ציבורית רק בשל היותה כוח פוליטי קהילתי. אין תימה אפוא שבשנת 1571, מיד לאחר גירוש היהודים מן המקומות והישובים הקטנים במדינת האפיפיור והגירת שיעור ניכר מהם לעיר רומא, תבעו היהודים האיטלקים לחלק מחדש את ועד הקהילה. במקום חלוקה של 30/30 עד אז, הורכב הועד מעתה מ-35 איטלקים ומ-25 אולטראמונטנים. כיוון שהאיטלקים היו עתה כ-75% מכלל היהודים בעיר, הם לא הסכימו לייצוג שווה עם זה של העדות האחרות. משנת 1524 החלוקה בין איטלקים לאולטראמונטנים בועד המצומצם, שהיה אחראי על חיי היום-יום בקהילה, היתה 12:8 לטובת האיטלקים, כשם שהיו שני

17 ראה: שמלץ, עמ' 150. ניתן להצביע על תופעות דומות במדינת ישראל של היום לאלה שבקהילה היהודית ברומא דאז, שקרוב לודאי יש בהן כדי להסביר את הדמיון במדר נישואי-החוך בשתי החברות, כגון: חברה רב-עדתית, גושים עדתיים גדולים, בעיקר של יוצאי צפון-אפריקה; וחשוב מכל, הנטייה לגידול במספר נישואי-החוך בדור השני, המורכב מבני מהגרים שהם ילידי המקום, המוצאים מכנים משותפים עם ילידים אחרים והם עשויים להתגבר על הנטייה להמוגמיה. איפיונים אלה הם סוציאליים, ואינם מעוגנים בהווי היסטורי מסויים, על כן אפשר להשוות את התופעה של נישואי-חוך ברומא בתקופת הגטו לזאת שבמדינת ישראל כיום.

ממונים איטלקים וממונה אולטראמונטני אחד. המיעוט האולטראמונטני מעולם לא השיג שוויון פוליטי מלא עם האיטלקים, לעומת זאת בתחום הלא-פוליטי הדברים היו שונים. במישור הבין-אישי היו מעט מאוד סיבות לאיטלקים להסתכסך עם המהגרים האולטראמונטנים (הספרדים והאחרים). הנכונות, הן של האיטלקים והן של המהגרים, ברומא להתחתן זה עם זה היא עדות מובהקת לנטייה ההדדית להתקרב זה לזה.

ממראות הגטו היהודי ברומא – בתצלום מתקופה מאוחרת

הפניות ביבליוגרפיות

שלמה אבן ורגא, ספר שבט יהודה, בעריכת יצחק בער, ירושלים תש"ז.	אבן ורגא
S. Infessura, <i>Diario della Città di Roma</i> , Rome 1890.	אינפסורה
A. Esposito, 'Le "comunità" ebraiche de Roma prima del Sacco (1527): problemi di identificazione', <i>Henoah</i> , 12 (1990), pp. 165-190.	אספוסטו
=F,L,f אס"ק כדלקמן: אס"ק	אס"ק
Archivio Storico Capitolino, Rome, Section III, F. (fascicule) 1=1. (liber) I, ff. (folios) 3v;	
E. Ashtor, 'Palermitan Jewry in the Fifteenth Century', <i>Hebrew Union College Annual</i> , 50 (1979), pp. 219-252.	אשטור
R. Bonfil, <i>Gli ebrei in Italia nell'epoca del Rinascimento</i> , Florence 1991.	בונפיל, היהודים
ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרנסאנס, ירושלים 1979.	בונפיל, הרבנות

H. Bresc, "“La famille dans la société” sicilienne médiévale", *La famiglia e la vita quotidiana*, Rome 1986, pp. 187-193. ברסק

B. Gampel, *The Last Jews on Iberian Soil, Navarrese Jewry 1479/1498*, Berkeley 1989. גאמפל

D. Gnoli, 'Descriptio Urbis o censimento della popolazione di Roma avanti il sacco borbonico', *Archivio della Società Romana di Storia Patria*, 17 (1894), pp. 375-520. גנולי

א' טואף, גטו רומא במאה הט"ז: בעיות עוני ומאבקים עדתיים, רמת-גן חשמ"ד. טואף, גטו

A. Toaff, 'The Jewish Communities of Catalonia, Aragon and Castile in 16th century Rome', *The Mediterranean and the Jews: Banking, Finance and International Trade (XVI-XVIII Centuries)*, Ramat-Gan 1989, pp. 249-270. טואף, היהודים

A. Milano, *Il Ghetto di Roma*, Rome 1965. מילאנו, גטו

—, 'I "Capitoli di Daniel da Pisa" e la comunità di Roma,' *La Rassegna mensile d'Israel*, 10 (1935-1936), pp. 409-426. מילאנו, רומא

K.R. Stow, *Catholic Thought and Papal Jewry Policy, 1555-1593*, New York 1977. סטאו

י' סרמוניטה, 'נוסח התפילה של יהודי סיציליה', יהודים באיטליה, מחקרים יוצאים במלאת מאה שנה להולדתו של מ"ד קאסטור, ירושלים תשמ"ח, עמ' 217-131. סרמוניטה

B. Ravid, 'The Religious, Economic and Social Background and Context of the Establishment of the Ghetti of Venice', *Gli ebrei e Venezia*, ed. G. Cozzi, Milan 1987, pp. 211-259. רביד

מ"א שולווס, חיי היהודים בתקופת הרנסנס, ניו יורק תשט"ו. שולווס

S. Schwarzfuchs, 'Controversie nella Comunità di Roma agli inizi del secolo XVI', *Scritti in Memoria di Enzo Sereni*, Jerusalem 1970, pp. 95-100 (Italian Section), pp. 133-144 (Hebrew). שורצפוקס

U.O. Schmelz, S. Della Pergola and U. Avner (eds.), *Ethnic Differences Among Israeli Jews: A New Look*, Jerusalem 1991. שמלץ

קערת נישואין, קראמיקה, איטליה, שלהי תקופת הרנסאנס

